

Damian Sitkiewicz¹

Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach
sitnon@vp.pl

Dokumenty dotyczące Związku Walki Zbrojnej – Armii Krajowej Obwód Radzyń Podlaski w zbiorach Zygmunta Mańkowskiego i Ireneusza Cabana

*Documents related to the Union of Armed Struggle – Home Army Radzyń Podlaski District
in the collection of Zygmunt Mańkowski and Ireneusz Caban*

ABSTRACT

The article concerns the collection of documents of the Radzyń Podlaski District of the Home Army, which are part of a larger collection of archives of Zygmunt Mańkowski and Ireneusz Caban. Autor of the article discusses the documentation from this collection, analyzing the time of its creation and the method of its creation. The collected archival materials were mostly created by evoking accounts from participants of historical events - Home Army soldiers and their families. The collection is dominated by correspondence of the former owners of the collection with witnesses of historical events. The overwhelming majority of the content of the letters are accounts, memoirs, notes, comments, etc. This file material has not been used in scientific research so far.

Keywords: Home Army, Radzyń Podlaski, records, Ireneusz Caban, Zygmunt Mańkowski.

STRESZCZENIE

Artykuł dotyczy kolekcji dokumentów obwodu Armii Krajowej Radzyń Podlaski, stanowiących część większego zbioru archiwaliów Zygmunta Mańkowskiego i Ireneusza Cabana. Autor artykułu omawia dokumentację z tego zbioru, analizując czas jej powstania oraz „metodę” powstawania. Zgromadzone materiały archiwalne powstały w przeważającej większości przez wywołanie relacji „od uczestników” wydarzeń historycznych – żołnierzy Armii Krajowej i ich rodzin. W zbiorze przeważa korespondencja dawnych właścicieli kolekcji ze świadkami wydarzeń historycznych. W przeważającej większości treść listów stanowią relacje, wspomnienia, fragmenty pamiętników, notatki, uwagi, itp. Omawiany materiał aktowy nie był jak dotychczas wykorzystywany w badaniach naukowych.

¹ ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0542-5986>.

Słowa kluczowe: Armia Krajowa, Radzyń Podlaski, dokumentacja, Zygmunt Mańkowski, Ireneusz Caban.

Literatura dotycząca Związku Walki Zbrojnej – Armii Krajowej na terenie powiatu Radzyń Podlaski, struktur, a także obsad personalnych, jest, jak dotychczas, stosunkowo skromna. Najobszerniejsze oraz najbardziej kompleksowe opracowanie wyszło spod pióra Stanisława Jarmuła w 2000 r.². Problematyką podziemia niepodległościowego w powiecie radzyńskim zajmowali się między innymi badacze Wiesław Charczuk³ czy Jacek Romanek⁴. Nieco miejsca radzyńskim ludowcom, a zwłaszcza scaleniu oddziałów Batalionów Chłopskich z Armią Krajową, poświęca Tadeusz Doroszuk, autor książki o działaniach wojskowych przedstawicieli ruchu ludowego na terenie Podlasia⁵. Spośród wielu opracowań, w których są poruszane sprawy organizacji konspiracyjnych na terenie powiatu radzyńskiego, na uwagę zasługuje także praca Jerzego Sroki poświęcona 9 Podlaskiej Dywizji Piechoty Armii Krajowej⁶. Drukiem ukazał się także artykuł Piotra Matusaka, który pisał o Armii Krajowej w Radzyniu i okolicznych miejscowościach⁷. Spośród prac bardziej ogólnych – odnoszących się do Lubelszczyzny, lecz w dużym stopniu dotyczących także powiatu radzyńskiego, istotne wydają się być prace Ireneusza Cabana i Zygmunta Mańkowskiego⁸.

Z szeregu opublikowanych relacji i wspomnień uczestników walk z okupantem warto przytoczyć zawarte w tomie *Armia Krajowa na środkowej i południowej Lubelszczyźnie i Podlasiu* artykuły: Czesława Bardzika⁹, Karola Oniszczyka¹⁰, Henryka Narojka¹¹, Jerzego Skolińca¹², Witolda Łacica¹³ i Mariana Radzikowskiego¹⁴.

² S. Jarmuł, *Radzyński Obwód Związku Walki Zbrojnej i Armii Krajowej 1939-1944*, Biała Podlaska 2000.

³ W. Charczuk, *Polskie Państwo Podziemne*, [w:] *Ziemia radzyńska 1939-1944*, red. D. Magier, Radzyń Podlaski 2010, s. 31-41.

⁴ J. Romanek, *Bataliony Chłopskie*, [w:] *Ziemia radzyńska 1939-1944*, red. D. Magier, Radzyń Podlaski 2010, s. 43-54.

⁵ T. Doroszuk, *Bastiony Podlasia. Konspiracyjny ruch ludowy na Podlasiu 1939-1944*, Warszawa 2005, s. 239-240.

⁶ J. Sroka, *9 Podlaska Dywizja Armii Krajowej*, Biała Podlaska 1995.

⁷ P. Matusak, *Okupacja i ruch oporu w Radzyniu Podlaskim 1939-1944*, „Radzyński Rocznik Humanistyczny”, t. 4, 2006, s. 138-162.

⁸ I. Caban, Z. Mańkowski, *Związek Walki Zbrojnej i Armia Krajowa w okręgu lubelskim 1939-1944*, cz. 1-2, Lublin 1971; I. Caban, *Ludzie lubelskiego okręgu Armii Krajowej*, Lublin 1995; Idem, *Okręg Armii Krajowej Lublin*, Lublin 1996.

⁹ C. Bardzik, *Rejon II obwodu AK Radzyń Podlaski (placówka Parczew)*, [w:] *Armia Krajowa na środkowej i południowej Lubelszczyźnie i Podlasiu. Materiały sesji naukowej KUL, 24-25 IX 1985 r.*, red. T. Strzembosz, Lublin 1993, s. 373-379;

¹⁰ K. Oniszczyk, *Rejon VIII Obwodu AK Radzyń Podlaski (placówka Komarówka)*, [w:] *Armia Krajowa na środkowej i południowej Lubelszczyźnie...*, s. 380-393.

¹¹ H. Narojek, *Moja służba w Obwodzie AK Radzyń Podlaski*, [w:] *Armia Krajowa na środkowej i południowej Lubelszczyźnie...*, s. 394-398.

¹² J. Skoliniec, *Relacja z mojej służby w Obwodzie AK Radzyń Podlaski*, [w:] *Armia Krajowa na środkowej i południowej Lubelszczyźnie...*, s. 399-415.

¹³ W. Łacic, *Powstanie Oddziału partyzanckiego kpt. Konstantego Witkowskiego Armia Krajowa na środkowej i południowej Lubelszczyźnie „Müller”*, [w:] *Armia Krajowa na środkowej i południowej Lubelszczyźnie...*, s. 420-421.

¹⁴ M. Radzikowski, *Ppik Konstanty Witkowski „Müller” (1895-1982) komendant Obwodu AK Radzyń Podlaski, dowódca 35. pułku piechoty 9. Dywizji Piechoty AK*, [w:] *Armia Krajowa na środkowej i południowej Lu-*

Zbiory Zygmunta Mańkowskiego i Ireneusza Cabana są przechowywane w Czytelnii Zbiorów Specjalnych Wojewódzkiej Biblioteki Publicznej im. Henryka Łopacińskiego w Lublinie. W 1976 r. ci dwaj autorzy książek dotyczących żołnierzy lubelskiej konspiracji sprzedali bibliotece kilka tysięcy stron materiałów, zawierających zarówno oryginalne dokumenty z czasów okupacji niemieckiej, jak i dokumenty, tudzież relacje i korespondencję z lat powojennych. Wśród zachowanych dokumentów znajdujemy wiele listów i wspomnień pozyskanych od świadków wydarzeń lub ich bezpośrednich uczestników. Obaj historycy, oprócz szeregu książek poświęconych okupacji niemieckiej na Lubelszczyźnie, zasłynęli z prowadzenia szeroko zakrojonej działalności o charakterze dokumentacyjnym, polegającej w głównej mierze na gromadzeniu materiałów archiwalnych, pozyskiwanych od kombatantów oraz zdobywaniu źródeł wywołanych poprzez kontakt z naocznymi świadkami wydarzeń. Materiał ten został przydzielony do kilku zbiorów, którym nadano sygnatury od 2193 do 2198. Z. Mańkowski i I. Caban gromadzili materiały dotyczące II wojny światowej na Lubelszczyźnie od lat 60. XX w.¹⁵

Oprócz tych dokumentów, biblioteka weszła w posiadanie zbiorów, które najprawdopodobniej zakupiono po śmierci w 2012 r. prof. Z. Mańkowskiego. Obecnie materiał ten jest poddawany analizie oraz opracowaniu przez pracowników Czytelnii Zbiorów Specjalnych. Są to, podobnie jak w wypadku omówionych powyżej materiałów, archiwalia powstałe w toku korespondencji historyków z poszczególnymi osobami zaangażowanymi niegdyś w konspirację, a także licznie przekazywane wspomnienia. Właściciele zbioru mieli świadomość, że sami być może zebranego materiału nie wykorzystają. W liście z 11 czerwca 1984 r. do Bolesława Karczmarza, jednego z żołnierzy AK obwodu Radzyń Podlaski, Ireneusz Caban, występujący w imieniu obu właścicieli kolekcji, napisał: „W swoim liście poruszył Pan sprawę, że część b. żołnierzy AK podchodzi do udzielania relacji sceptycznie. My [Mańkowski i Caban – przyp. D.S.], pracując wiele lat na tym polu i spotykając wiele osób z tego środowiska, doskonale rozumiemy, ale sam fakt zbierania materiału jest gwarancją, że wiedza o tym nie zaginie. Jeśli nie nam, to służyć będzie następnym pokoleniom badaczy”.

Na zbiór składa się szereg zróżnicowanych dokumentów pogrupowanych według zagadnień. Taki układ został wprowadzony przez właścicieli tych materiałów zanim trafiły one do biblioteki. Całość archiwaliów podzielono na kilka podstawowych działów, takich jak:

- a) Początki organizacji konspiracyjnych,
- b) Działalność organizacji politycznych,
- c) Działalność Armii Krajowej,
- d) Działalność wojsk ugrupowań narodowych – NOW, NSZ,

belszczyźnie..., s. 422-425; Idem, *Kpt. Zygmunt Teodorowicz „Bej” komendant Rejonu I Obwodu AK Radzyń Podlaski, dowódca OP 35*, [w:] *Armia Krajowa na środkowej i południowej Lubelszczyźnie...*, s. 426-429; tenże, *Ppor. Bronisław Saczuk „Wiarus” zastępca komendanta Rejonu V Obwodu AK Radzyń Podlaski, szef Szkoły Podchorążych i OP 35*, [w:] *Armia Krajowa na środkowej i południowej Lubelszczyźnie...*, s. 430-435.

¹⁵ *Katalog rękopisów Biblioteki Publicznej im. Henryka Łopacińskiego w Lublinie. Cz. IV, sygnatury 2044-2226, oprac. W. Szwarcówna, Lublin 1980, s. 112-125.*

- e) Działalność ludowców – BCH,
- f) Działalność komunistów – GL-AL.

Pozyskane przez uprzednich właścicieli kolekcji materiały dotyczące Armii Krajowej, które trafiły do biblioteki po 2012 r., wydają się najbardziej zajmujące. W ogólności dotyczą one działań Armii Krajowej na terenie poszczególnych powiatów zarówno południowej, jak i północnej Lubelszczyzny. Wśród nich m.in. dokumenty dotyczące Inspektoratu Północnego AK, w ramach którego funkcjonowały trzy obwody Armii Krajowej, tj. Biała Podlaska, Łuków i Radzyń Podlaski¹⁶. W zbiorach Z. Mańkowskiego i I. Cabana znajdują się archiwalia wszystkich trzech obwodów, w niniejszym artykule w sposób szczególny zajmuję się obwodem radzyńskim. Warto przypomnieć, że dokumenty te od czasu przejścia przez bibliotekę pozostają w dalszym ciągu opracowaniu.

Dokumenty dotyczące obwodu ZWZ-AK w obwodzie radzyńskim stanowią część zakupionych przez bibliotekę zbiorów Z. Mańkowskiego i I. Cabana. Na materiał ten składa się 1075 kart bardzo zróżnicowanych dokumentów. Są one zgromadzone i uporządkowane, przechowuje się je w 47 teczkach, lecz osoba opracowująca te archiwalia skłania się do zgrupowania je w jednej, obszernej teczce. Zaplanowano także stworzenie typowego dla zbiorów specjalnych, w tym rękopisów bibliotecznych, opisu w postaci inwentarza, uwzględniającego charakterystykę wszystkich materiałów – dokument po dokumencie. Dla tych, jak i dla innych jednostek tego zbioru, opracowuje się dwa typy indeksów, tj. osobowy i miejscowości. Obecnie funkcjonującym inwentarzem, mającym charakter roboczy, jest liczący 39 stron zeszyt w postaci kołonotatnika. Zawiera on wykaz teczek oraz roboczy spis dokumentów znajdujących się w nich – przyjęto układ zgodnie z enumeratywnym oznaczeniem teczki – od 1 do 47.

Zawartość materiałów jest zróżnicowana, jednak zdecydowaną większość materiałów stanowi dokumentacja wytworzona po 1944 roku. Zbiór przeważnie nie zawiera oryginalnych dokumentów AK, a te, które są częścią kolekcji, dotyczą problemów bardziej ogólnych niżli związanych ściśle z obwodem ZWZ-AK Radzyń Podlaski, np. pismo komendanta okręgu AK Lublin Kazimierza Tumidajskiego „Marcina” z 23 kwietnia 1944 r., będące dokumentem obrazującym przenikanie niemieckich sił bezpieczeństwa do polskich oddziałów partyzanckich¹⁷. Przeważająca większość dokumentów to źródła wywołane, zwłaszcza listy, wspomnienia lub notatki. Stanowią one również rodzaj źródeł „zamówionych” przez uprzednich właścicieli kolekcji. Zdecydowana większość archiwaliów została wytworzona w latach 80. XX stulecia, zwykle w 1984 r. i później. Znacznie mniejsza ich liczba została wytworzona w latach 60. i 70. XX w. Zygmunt Mańkowski i Ireneusz Caban prowadzili korespondencję z wieloma uczestnikami lub świadkami wydarzeń, którzy przeżyli II wojnę światową.

Dużą wartością poznawczą charakteryzują się licznie zachowane opracowania, choć może właściwsze określenie to wspomnienia, tudzież relacje. Tekst, którzy

¹⁶ O szczegółowej obsadzie personalnej na terenie Inspektoratu „Północnego” zob.: W. J. Wiąk, *Struktura organizacyjna Armii Krajowej 1939-1944*, Warszawa 2003, s. 412-422.

¹⁷ WBHŁ, CiM, ZWZ-AK Radzyń, T. 1, k. 3 (materiały w opracowaniu).

sami autorzy określają mianem opracowania, jest najczęściej pamiętnikiem, niekiedy jego fragmentem, bądź wspomnieniami. Szeroki wachlarz zgromadzonych archiwaliów nie pozwala na przywołanie wszystkich opracowań. Warto wspomnieć choćby o studium dotyczącym oddziału dyspozycyjnego Kedywu Inspektoratu Rejonowego Radzyń, w którym zamieszczono wykaz żołnierzy AK zawierający informacje o ich przynależności do poszczególnych grup oddziałów dywersyjnych – nazwiska zostały zestawione w układzie alfabetycznym¹⁸.

Wiele cennego materiału, mogącego rzucać nowe światło na działalność partyzantki na terenie powiatu radzyńskiego oraz innych z nim sąsiadujących, dostarczają fragmenty wspomnień Antoniego Smolińskiego. Opisuje w nich m.in. zamach na Adolfa Dykowskiego, zwanego „katem Podlasia”, a także inne akcje partyzantki na terenie powiatu radzyńskiego oraz bialskiego, łukowskiego i siedleckiego¹⁹.

Dla zobrazowania działalności ZWZ-AK na terenie rejonu VIII Komarówka Podlaska-Brzozowy Kąt może posłużyć korespondencja prowadzona w latach 1983-1985 przez właścicieli kolekcji z Waławem Stelmaszukiem „Marny”, pełniącym od 1942 r. funkcję jego komendanta. Treść listów może ułatwić również zbudowanie biogramu Waławy Stelmaszuka²⁰. Bogaty materiał stanowią wspomnienia Stanisława Niewęglowskiego „Wincenta”, w początkach okupacji żołnierza KOP, uczestnika tajnego nauczania w majątku Suchowola, kierownika mleczarni we wsi Gęś, jednego z aktywnych bojowników ZWZ-AK w rejonie Milanów-Jabłoń²¹. Spisane przez niego w 1985 r. wspomnienia koncentrują się wokół aktywności podziemia i partyzantki przede wszystkim we wsiach: Gęś, Jabłoń, Milanów oraz Suchowola²². Cennego materiału dostarcza także korespondencja właścicieli kolekcji z Jerzym Skolińcem z lat 1983-1989, dowódcą oddziału szkolnego AK w obwodzie Radzyń. Materiał ten pozwala zapoznać się nie tylko z wieloma cennymi informacjami odnoszącymi się do problematyki samego oddziału, lecz także innych wydarzeń, które miały miejsce podczas wojny. Na szczególną uwagę zasługuje poruszana przez J. Skolińca sprawa aresztowania grupy ppor. Witolda Zelenta we wrześniu 1943 r. W korespondencji pojawia się także odniesienie do rozważanego pomysłu odbicia tego oficera przez oddział Konstantego Witkowskiego „Müllera”²³. Korespondencja z Jerzym Skolińcem „Krukiem” zawiera ponadto „Schemat obwodu Armii Krajowej Radzyń Podlaski” z lat 1943-1944 oraz obszerną relację o działalności partyzantki w okresie okupacji niemieckiej²⁴.

¹⁸ Ibidem, T. 2, k. 12-28, »Oddział dyspozycyjny Kedywu Inspektoratu Rejonowego „Radzyń” « (materiały w opracowaniu).

¹⁹ Ibidem, T. 44, k. 995-1017, Antoni Smoliński, »Obwód AK Radzyń Podlaski» (materiały w opracowaniu).

²⁰ Ibidem, T. 45, k. 1018-1041, Waław Stelmaszuk „Marny”. Obwód ZWZ-AK Radzyń Podlaski (materiały w opracowaniu); S. Jarmuł, *Radzyński Obwód...*, s. 142; J. W. Wiąg, *Struktura organizacyjna...*, s. 414;

²¹ WBHŁ, CiM, ZWZ-AK Radzyń, T. 41, k. 961-962, Stanisław Niewęglowski „Wincent”, „Życiorys” (materiały w opracowaniu).

²² Ibidem, T. 41, k. 963-970, Stanisław Niewęglowski „Wicent”, „Wspomnienia z lat okupacji” (materiały w opracowaniu).

²³ Ibidem, T. 33, k. 895-909, Jerzy Skoliniec „Kruk” – dowódca oddziału szkolnego AK. Korespondencja z J. Cabanem i Z. Mańkowskim z lat 1983-1989 (materiały w opracowaniu).

²⁴ Ibidem, T. 32, k. 867-894, Jerzy Skoliniec „Kruk”. Dowódca oddziału szkolnego AK Obwód AK

Lakoniczna korespondencja z Mirosławem Mironiukiem odsłania kulisy pracy żołnierzy Armii Krajowej w Międzyrzeczu Podlaskim, którzy w 1944 podjęli się akcji odbicia ze szpitala w tym mieście jednego z hospitalizowanych tam partyzantów, Henryka Narojka²⁵. Równie lakoniczne – zamieszczone za ledwie na jednej stronie – wydaje się oświadczenie Zygmunta Korszenia „Tulipana” informujące o akcjach zbrojnych, w których brał udział jako żołnierz AK w obwodzie radzyńskim²⁶. Choć krótka, lecz niezwykle treściwa, jest relacja Józefa Gulewskiego „Witka”, spisana przez I. Cabana i Z. Mańkowskiego 6 października 1967 r. J. Gulewski porusza wiele problemów, takich jak np. śmierć Eugeniusza Fajkowskiego, komendanta rejonu Biała k. Radzyna, kwestia przynależności partyzantów do oddziału mjr Konstantego Witkowskiego „Müllera”. Omawia także akcje zbrojne, w których sam brał udział²⁷. Wiele wnosi także relacja Józefa Kazimieruka, syna sołtysa z Tłuśca, który wspomina relacje swojego ojca z Konstantym Millerem „Müllerem” i partyzantami z jego oddziału²⁸. Równie interesująca pod względem poznawczym jest relacja Mariana Radzikowskiego „Wesołka” – dowódcy jednego z plutonów OP 35 AK. Jako żołnierz tej formacji M. Radzikowski przytoczył wiele szczegółów z życia oddziału oraz ludzi go tworzących²⁹. Obszerny materiał dotyczący oddziału „Müllera” stanowią także dwie teczki grupujące różnorodną dokumentację, dzięki której możliwe jest odtworzenie zarówno życiorysu dowódcy, struktury oddziału, działalności konspiracyjnej oraz losów jego poszczególnych żołnierzy³⁰.

Teczka dotycząca działalności Zbigniewa Szpaczyńskiego „Rydz” zawiera zarówno korespondencję samego zainteresowanego z Z. Mańkowskim i I. Cabanem, jak i oświadczenie Konstantego Witkowskiego uwzględniające szereg informacji dotyczących życiorysu komendanta VI rejonu AK w Międzyrzeczu Podlaskim³¹. Realia pracy konspiracyjnej na tym terenie wzbogaca relacja napisana

Radzyń Podlaski (materiały w opracowaniu).

²⁵ Ibidem, T. 40, k. 959-960 Bolesław Mironiuk – dotyczy obwodu AK Radzyń Podlaski (materiały w opracowaniu).

²⁶ Ibidem, T. 38, k. 957, Zygmunt Korszeń „Tulipan”, „Akcje, w których brałem udział” (materiały w opracowaniu).

²⁷ Ibidem, T. 36, k. 939, Relacja Gulewskiego „Witka” spisana 6 X 1967 r. przez Zygmunta Mańkowskiego i Ireneusza Cabana (materiały w opracowaniu).

²⁸ Ibidem, T. 31, k. 860-864, Józef Kazimieruk. Powstańcze Oddziały Specjalne AK „Jerzyki”. Obwód AK Radzyń Podlaski (materiały w opracowaniu).

²⁹ Ibidem, T. 30, k. 850-857, Marian Radzikowski „Wiesiołek”, „Wypis z relacji uczestnika ruchu oporu ZWZ-AK Inspektorat Radzyń Podlaski Okręg Lublin” (materiały w opracowaniu). Wiele wspomnień autora zostało już opublikowanych. Zob.: M. Radzikowski, *Pptk Konstanty Witkowski „Müller” (1895-1982) komendant Obwodu AK Radzyń Podlaski, dowódca 35. pułku piechoty 9. Dywizji Piechoty AK*, [w:] *Armia Krajowa na środkowej i południowej Lubelszczyźnie...*, s. 422-425; Idem, *Kpt. Zygmunt Teodorowicz „Bej” komendant Rejonu I Obwodu AK Radzyń Podlaski, dowódca OP 35*, [w:] *Armia Krajowa na środkowej i południowej Lubelszczyźnie...*, s. 426-429; Idem, *Ppor. Bronisław Saczuk „Wiarius” zastępca komendanta Rejonu V Obwodu AK Radzyń Podlaski, szef Szkoły Podchorążych i OP 35*, [w:] *Armia Krajowa na środkowej i południowej Lubelszczyźnie...*, s. 430-435.

³⁰ WBHŁ, CiM, ZWZ-AK Radzyń, T. 11, k. 357, Konstanty Witkowski „Müller”, „Ksawery” – komendant obwodu ZWZ/AK Radzyń Podlaski 1941/1942 – IX/X 194, k. 244-356; Ibidem, T. 12, Konstanty Witkowski „Müller”, „Ksawery” – komendant obwodu ZWZ/AK Radzyń Podlaski 1941/1942- IX/X 194 (materiały w opracowaniu).

³¹ Ibidem, T. 17, k. 428-434, Zbigniew Szpaczyński „Rydz”, Komendant VI Rejonu AK Międzyrzec

w 1984 r. przez Jerzego Serdeckiego, żołnierza AK³². Najbogatszy jednak materiał dotyczący Międzyrzecza Podlaskiego przechowywany jest w teczce zawierającej korespondencję z Czesławem Wojciechem Nowosielskim, żołnierzem AK w czasie okupacji niemieckiej. Na uwagę zasługuje oświadczenie M. Luby Zylberberg-Furman, która w dokumencie z 1975 r. przesłanym do ZBOWiD Koło Poznań – Rataje informowała o zaangażowaniu C. W. Nowosielskiego w ratowanie ludności żydowskiej w czasie okupacji niemieckiej w Międzyrzeczu Podlaskim, a zwłaszcza jej rodziny³³. W jednym z listów partyzant opisał także mającą miejsce w 1943 r. akcję łapania i mordownia Żydów przez Gestapo i Łotyszy³⁴. W innym z kolei odnosi się do aresztowania przez Gestapo Jana Korolczaka, w 1918 r. członka POW³⁵. Korespondencja z C. Wojciechem Nowosielskim to bogaty, obszerny i bardzo różnorodny materiał, o czym świadczą już same tytuły listów – relacji, które autor przesłał do Z. Mańkowskiego: „Przewóz broni, amunicji, prasy i lekarstw”³⁶, „Nieudana akcja na sekretarza gminy Tłuściec, Szczygielskiego”³⁷, „Zorganizowanie grupy (drużyny) gońców AK”³⁸, „Porwanie rannego partyzanta AK ze szpitala miejskiego w Międzyrzeczu Podlaskim, ul. Warszawska”³⁹, „Współpraca AK z Węgrami”⁴⁰ i wiele innych. Aby dowiedzieć się czegoś więcej o funkcjonowaniu AK na terenie rejonu międzyrzeczkiego warto również zapoznać się z dokumentacją Mariana Kosteckiego „Ferdka”⁴¹, Henryka Kosteckiego⁴² czy Adama Kosteckiego, zaangażowanego w konspirację zarówno na terenie Międzyrzecza Podlaskiego, jak i Tłuścica⁴³.

Zbiory nie zawierają zbyt wielu archiwaliów dotyczących samego miasta Radzyna oraz miejskich struktur AK. Na uwagę w tym zakresie bez wątpienia

Podlaski. Obwód AK Radzyń Podlaski (materiały w opracowaniu).

³² Ibidem, T. 22, k. 544-545, Jerzy Serdecki, Relacja, 2V 1984 r., Poznań, k. 544-545 (materiały w opracowaniu).

³³ Ibidem, T. 21, k. 486, Oświadczenie M. Luby Zylberberg-Furman, Nowy York, 14 VII 1975 r. (materiały w opracowaniu).

³⁴ Ibidem, T. T. 21, k. 488, Czesław Wojciech Nowosielski, „Akcja na Żydów”, 20 IV 1984 r., Poznań (materiały w opracowaniu).

³⁵ Ibidem, T. 21, k. 487 Czesław Wojciech Nowosielski, „Aresztowanie przez gestapo ob. Jana Korolczaka”, 8 III 1984 r., (materiały w opracowaniu).

³⁶ Ibidem, T. 21, k. 489 Czesław Wojciech Nowosielski, „Przewóz broni, amunicji i lekarstw”, brak daty i miejsca sporządzenia korespondencji (materiały w opracowaniu).

³⁷ Ibidem, T. 21, k. 490, Czesław Wojciech Nowosielski, „Nieudana akcja na sekretarza gminy Tłuściec, Szczygielskiego”, Poznań, 13 III 1984 r. [materiały w opracowaniu].

³⁸ Ibidem, T. 21, k. 491, Czesław Wojciech Nowosielski, „Zorganizowanie grupy (drużyny) gońców AK” (materiały w opracowaniu).

³⁹ Ibidem, T. 21, k. 492, Czesław Wojciech Nowosielski, „Porwanie rannego partyzanta AK ze szpitala miejskiego w Międzyrzeczu Podlaskim, ul. Warszawska”, Poznań, 8 III 1984 r. (materiały w opracowaniu).

⁴⁰ Ibidem, T. 21, k. 493, Czesław Wojciech Nowosielski, „Współpraca AK z Węgrami”, brak daty i miejsca sporządzenia listu (materiały w opracowaniu).

⁴¹ Ibidem, T. 20, k. 459-478, Marian Kostecki „Ferdke”. Rejon V AK Międzyrzec Podlaski. Obwód AK Radzyń Podlaski (materiały w opracowaniu).

⁴² Ibidem, T. 19, k. 457-458, Henryk Kostecki, Obwód AK Radzyń Podlaski, rejon V Międzyrzec Podlaski (materiały w opracowaniu).

⁴³ Ibidem, T. 18, k. 435-456, Adam Kostecki, Obwód AK Radzyń Podlaski. Międzyrzec Podlaski, Tłuściec (materiały w opracowaniu).

zasługuje teczka, w której zgrupowano materiały o Karolu Lufcie, żołnierzu AK, pełniącym obowiązki komendanta rejonu III miasto Radzyń Podlaski, który został aresztowany przez gestapo latem 1943 r., a we wrześniu stracony⁴⁴.

Bogaty materiał obrazujący życie konspiracji w powiecie radzyńskim to zawartość teczki poświęconej Ewie Turno-Ornowskiej „Jagodzie”, córce dra Józefa Chomiczewskiego, żołnierzowi AK, komendantce Wojskowej Służby Kobiet na terenie obwodu. Ta jednostka aktowa, jedna z najobszerniejszych w całym zbiorze, zawiera ponad 60 kart wspomnień, uwag, listów, a także zeznań. Znajdziemy wśród nich m.in. oświadczenie Tadeusza Golki, żołnierza AK, o działalności Ewy Turno-Ornowskiej⁴⁵. Bogaty materiał mogący posłużyć do stworzenia szkicu jej biografii, to relacja własna E. Turno-Ornowskiej⁴⁶. Bogactwo informacji o radzyńskiej konspiracji to także korespondencja z Z. Mańkowskim i I. Cabanem prowadzona w 1984 r.⁴⁷.

Wspomnienia ilustrujące realia okupacji, zwłaszcza organizacji konspiracyjnych w rejonie Komarówki Podlaskiej, zostały spisane przez Karola Oniszczuka. Podaje on wiele szczegółów dotyczących tych terenów⁴⁸. Warto jedna zwrócić uwagę na fakt, iż gros informacji zawartych w zbiorze Z. Mańkowskiego i I. Cabana pokrywa się z publikacją jego autorstwa⁴⁹.

O oddziale mjr. Konstantego Witkowskiego „Müllera” wspominali żołnierze 35 OP. W omawianym zbiorze również znajdują się dokumenty mogące posłużyć do próby odtworzenia zarówno jego składu osobowego, jak i działań prowadzonych w terenie. Zagłębienie się w tę problematykę może być możliwe dzięki zachowanym w postaci maszynopisów opracowaniach/wspomnieniach: „Problemy i pytania dotyczące dziejów oddziału partyzanckiego (Müllera, OP 35)”⁵⁰, „Relacji Franciszka Bartosika „Szczyt, spisanej w dniu 21 kwietnia 1987 r. przez Ireneusza Cabana”⁵¹, a także zestawieniom – listom partyzantów oddziału przygotowanym przez kpt. Jerzego Skolińca „Kruka”⁵². W innej teczce znajdziemy szereg materiałów

⁴⁴ Ibidem, T. 15, k. 371-378, Karol Luft „Wytrwały”, Komendant III Rejonu AK Radzyń Podlaski miasto w 1943 r. Obwód AK Radzyń Podlaski (materiały w opracowaniu). O aresztowaniu i śmierci Karola Lufta zob.: J. Sroka, *9 Podlaska Dywizja Piechoty Armii Krajowej*, Biała Podlaska 1995, s. 23; J. Marszałek, *Egzekucje więźniów, [w:] Hitlerowskie więzienie na Zamku w Lublinie 1939-1944*, red. Z. Mańkowski, Lublin 1988, s. 219.

⁴⁵ WBHŁ, CiM, ZWZK-AK Radzyń, T. 28, k. 781, Zeznanie świadka Tadeusz Golka, Warszawa, 12 IX 1977 r. (materiały w opracowaniu).

⁴⁶ Ibidem, T. 28, k. 795-804, Relacja uczestniczek walk o Niepodległość (materiały w opracowaniu).

⁴⁷ Ibidem, T. 28, k. 806-841 (materiały w opracowaniu).

⁴⁸ Ibidem, T. 24, k. 553-566, Karol Oniszczuk „Gałązka”. Rejon VIII AK Komarówka Podlaska-Brzozowy Kąt (materiały w opracowaniu).

⁴⁹ K. Oniszczuk, *Rejon VIII Obwodu AK Radzyń Podlaski (placówka Komarówka)*, [w:] *Armia Krajowa na środkowej i południowej Lubelszczyźnie...*, s. 380-393.

⁵⁰ WBHŁ, CiM, ZWZK-AK Radzyń, T. 25, k. 568-570, „Problemy i pytania dotyczące dziejów oddziału partyzanckiego (Müllera, OP 35)” (materiały w opracowaniu).

⁵¹ Ibidem, T. 25, k. 571-577, „Relacja Franciszka Bartosika „Szczyt”, spisana w dniu 21 kwietnia 1987 r. przez Ireneusza Cabana” (materiały w opracowaniu).

⁵² Ibidem, T. 25, k. 584, Jerzy Skoliniec, »Indeks żołnierzy Oddziałów OP 35 pp AK – ppłk „Müller” Konstanty Witkowski Oddział Leśny«, k. 578-582; Ibidem, Jerzy Skoliniec, »Dalsze uzupełnienie indeksu żołnierzy Oddziału OP 35 pp AK – „Müllera” Konstantego Witkowskiego, obejmujący żołnierzy Od-

dotyczących działań partyzanckich oddziału Konstantego Witkowskiego „Müllera”, życiorysy poszczególnych członków, liczne relacje, a także karty zawierające imię, nazwisko, pseudonim, a także stopień wojskowy poszczególnych żołnierzy⁵³.

Dla historyków poszukujących danych o żołnierzach AK w rejonie II Milanów – Jabłoń jako doskonale źródło może posłużyć korespondencja pomiędzy Stanisławem Kosteckim, kombatantem i byłym żołnierzem podziemia z czasów okupacji niemieckiej, a Zygmuntem Mańkowskim z 1984 r.⁵⁴ Z kolei o rejonie V Tłuściec – Misie obszernie pisał w swoich wspomnieniach Czesław Kuręda⁵⁵.

Poza dokumentacją aktową, zbiór zawiera również trzy fotografie Zygmunta Teodorowicza „Beja”, dowódcy oddziału bojowego OP 35 Obwodu AK Radzyń Podlaski⁵⁶. Z kolei w korespondencji z Jerzym Skolińcem znalazła się, oprócz dokumentacji aktowej, również jego fotografia⁵⁷.

Dążąc do podsumowania warto zauważyć, że ten bogato reprezentowany materiał źródłowy z pewnością ułatwia podjęcie kolejnych studiów nad problemem okupacji niemieckiej i życiem podziemia na terenie powiatu radzyńskiego. Dotychczas powstało niewiele prac ilustrujących strukturę oddziałów konspiracyjnych i stosunki w nich panujące. Oprócz wydanej w 2000 r. książki Stanisława Jarmuła, poświęconej obwodowi radzyńskiemu AK, spośród prac naukowych problematyce konspiracji poświęcono wspólnie raptem jeden artykuł Wiesława Charczuka w pracy zbiorowej wydanej w 2010 r.⁵⁸

Wypada śmiało i z całą odpowiedzialnością stwierdzić, że zachowany materiał źródłowy jest najobszerniejszym zwartym zbiorem dokumentów, kopii archiwaliów, listów, relacji oraz wspomnień dotyczącym konspiracji na terenie powiatu radzyńskiego. Szereg dokumentów mogących służyć do rozwinięcia narracji o konspiracji radzyńskiej zwierają, choć nie w tak zwartej postaci jak w przypadku zbiorów Z. Mańkowskiego i I. Cabana, zasoby Archiwum Akt Nowych, Archiwum Państwowe w Lublinie, Centralne Archiwum Wojskowe Wojskowego Biura Historycznego, a także Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie oraz Oddziałowe Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Lublinie. Choć w omawianym zbiorze jedynie w znikomym stopniu obecne są oryginalne dokumenty Armii Krajowej, stanowią one cenne źródła historyczne. Wartość wszystkich zebranych przez Z. Mańkowskiego i I. Cabana dokumentów potęguje fakt braku oryginalnych archiwaliów radzyńskiej konspiracji zarówno Obwodu AK Radzyń Podlaski, jak i powiatowego delegata rządu RP na Kraj. Niestety, oryginalnych dokumentów

działu „Beja” i Oddziału szkolnego „Kruka” (materiały w opracowaniu).

⁵³ Ibidem, T. 26, k. 592-779, »Oddział AK Konstantego Witkowskiego „Müllera”. Obwód AK Radzyń Podlaski« (materiały w opracowaniu).

⁵⁴ Ibidem, T. 13, k. 358-367, Stanisław Kostecki, Obwód AK Radzyń Podlaski. Rejon II Milanów–Jabłoń (materiały w opracowaniu).

⁵⁵ Ibidem, T. 16, k. 379-404 Czesław Kuręda, „Wspomnienia z działalności konspiracyjnej w latach 1940-1944 na terenie gminy Misie pow. Radzyń Podlaski i w okolicy” (materiały w opracowaniu).

⁵⁶ Ibidem, T. 35, k. 935-937, Zygmunt Teodorowicz „Bej” – dowódca Oddziału Bojowego OP 35 Radzyń Bojowego – fotografie, k. 935-937 (materiały w opracowaniu).

⁵⁷ Ibidem, T. 32, k. 865, Fotografia Jerzy Skolińca „Kruka” (materiały w opracowaniu).

⁵⁸ Zob. przyp. 2.

nie ma w archiwach. Do autora artykułu nie dotarły informacje, by mogły się one znajdować w prywatnych rękach.

Spuściznę Z. Mańkowskiego i I. Cabana cechuje duża wartość poznawcza. Na podstawie dokumentów przechowywanych w Czytelni Zbiorów Specjalnych Wojewódzkiej Biblioteki Publicznej im. Henryka Łopacińskiego w Lublinie istnieje możliwość odtworzenia życiorysów wielu żołnierzy, składów osobowych oddziałów, obsad personalnych, itp. Poza tym, dokumenty pozwalają przebadać struktury wewnątrzorganizacyjne oraz ich zmiany w obrębie Obwodu ZWZ-AK Radzyń Podlaski. Wiele dokumentów, zwłaszcza relacji, może rzucić całkowicie nowe światło na szereg wydarzeń, które ongiś znajdowały odwzorowanie w literaturze przedmiotu. Z kolei inne dokumenty z tego zbioru mogą przyczynić się do wyartykułowania problemów dotychczas nieznanych, tym bardziej, że archiwalia te właściwie nadal pozostają niewykorzystane. Należy zatem wyrazić nadzieję, że niniejszy tekst zachęci badaczy i archiwistów do podjęcia badań.

BIBLIOGRAFIA CYTOWAŃ:

Bardzik C., *Rejon II obwodu AK Radzyń Podlaski (placówka Parczew)*, [w:] *Armia Krajowa na środkowej i południowej Lubelszczyźnie i Podlasiu. Materiały sesji naukowej KUL, 24-25 IX 1985 r.*, red. T. Strzembosz, Lublin 1993, s. 373-379.

Caban I., *Ludzie Lubelskiego okręgu Armii Krajowej*, Lublin 1995.

Caban I., *Okręg Armii Krajowej Lublin*, Lublin 1996.

Caban I., Mańkowski Z., *Związek Walki Zbrojnej i Armia Krajowa w okręgu lubelskim 1939-1944*, cz. 1-2, Lublin 1971.

Charczuk W., *Polskie Państwo Podziemne*, [w:] *Ziemia radzyńska 1939-1944*, red. D. Magier, Radzyń Podlaski 2010, s. 31-41.

Doroszuk T., *Bastiony Podlasia. Konspiracyjny ruch ludowy na Podlasiu 1939-1944*, Warszawa 2005.

Jarmuś S., *Radzyński Obwód Związku Walki Zbrojnej i Armii Krajowej 1939-1944*, Biała Podlaska 2000. *Katalog rękopisów Biblioteki Publicznej im. Henryka Łopacińskiego w Lublinie. Cz. IV, sygnatury 2044-2226*, oprac. W. Szwarcówna, Lublin 1980.

Łacic W., *Powstanie Oddziału partyzanckiego kpt. Konstantego Witkowskiego Armia Krajowa na środkowej i południowej Lubelszczyźnie „Müller”*, [w:] *Armia Krajowa na środkowej i południowej Lubelszczyźnie i Podlasiu. Materiały sesji naukowej KUL, 24-25 IX 1985 r.*, red. T. Strzembosz, Lublin 1993, s. 420-421.

Marszałek J., *Egzekucje więźniów*, [w:] *Hitlerowskie więzienie na Zamku w Lublinie 1939-1944*, red. Z. Mańkowski, Lublin 1988, s. 191-221.

Matusak P., *Okupacja i ruch oporu w Radzynie Podlaskim 1939-1944*, „Radzyński Rocznik Humanistyczny”, t. 4, 2006, s. 138-162.

Narojek H., *Moja służba w Obwodzie AK Radzyń Podlaski*, [w:] *Armia Krajowa na środkowej i południowej Lubelszczyźnie i Podlasiu. Materiały sesji naukowej KUL, 24-25 IX 1985 r.*, red. T. Strzembosz, Lublin 1993, s. 394-398.

Oniszczuk K., *Rejon VIII Obwodu AK Radzyń Podlaski (placówka Komarówka)*, [w:] *Armia Krajowa na środkowej i południowej Lubelszczyźnie i Podlasiu. Materiały sesji naukowej KUL, 24-25 IX 1985 r.*, red. T. Strzembosz, Lublin 1993, s. 380-393.

Radzikowski M., *Kpt. Zygmunt Teodorowicz „Bej” komendant Rejonu I Obwodu AK Radzyń Podlaski, dowódca OP 35*, [w:] *Armia Krajowa na środkowej i południowej Lubelszczyźnie i Podlasiu. Materiały*

sesji naukowej KUL, 24-25 IX 1985 r., red. T. Strzembosz, Lublin 1993, s. 426-429.

Radzikowski M., Ppor. Bronisław Saczuk „Wiarus” zastępca komendanta Rejonu V Obwodu AK Radzyń Podlaski, szef Szkoły Podchorążych i OP 35, [w:] *Armia Krajowa na środkowej i południowej Lubelszczyźnie i Podlasiu. Materiały sesji naukowej KUL, 24-25 IX 1985 r.*, red. T. Strzembosz, Lublin 1993, s. 430-435.

Radzikowski M., Ppłk Konstanty Witkowski „Müller” (1895-1982) komendant Obwodu AK Radzyń Podlaski, dowódca 35. pułku piechoty 9. Dywizji Piechoty AK, [w:] *Armia Krajowa na środkowej i południowej Lubelszczyźnie i Podlasiu. Materiały sesji naukowej KUL, 24-25 IX 1985 r.*, red. T. Strzembosz, Lublin 1993, s. 422-425.

Romanek J., *Bataliony Chłopskie*, [w:] *Ziemia radzyńska 1939-1944*, red. D. Magier, Radzyń Podlaski 2010, s. 43-54.

Skoliniec J., *Relacja z mojej służby w Obwodzie AK Radzyń Podlaski*, [w:] *Armia Krajowa na środkowej i południowej Lubelszczyźnie i Podlasiu. Materiały sesji naukowej KUL, 24-25 IX 1985 r.*, red. T. Strzembosz, Lublin 1993, s. 399-415.

Sroka J., *9 Podlaska Dywizja Armii Krajowej*, Biała Podlaska 1995.

Wiak W.J., *Struktura organizacyjna Armii Krajowej 1939-1944*, Warszawa 2003.